

SLIKARSKI OKRAS ROMANSKIH ROKOPISOV IZ STIČNE: DUNAJSKA SKUPINA

Nataša Golob, Ljubljana

Ko je E. T. Bange kmalu po prvi svetovni vojni predstavljal svojo knjigo o knjižnem slikarstvu iz obdobja romanike na Švabskem, je v uvodu zapisal, da je o tem poglavju ustvarjalnosti malo znanega, malo je ohranjenega, pa tudi zanimanje strokovne in širše, kulturni sicer naklonjene javnosti ni prav veliko. Pred nekaj leti je izšel obsežen katalog romanske miniature v samostanu Zwettl in opat je publikacijo pospremil z besedami, da tamkajšnja biblioteka rada odpira vrata neverjetni množici mladih akademikov in raziskovalcev, ki se posvečajo starim rokopisom, da knjižničar in arhivar vzdihujeta zaradi mnogih želja, vendar so srečni, da izhaja toliko novih del o srednjeveških kodeksih in še bolj srečni, da se je knjižnični fond v teh stoletjih malone scelega ohranil.¹

Veliko se je presukalo v teh desetletjih in na eni strani zgodovinske tehtnice je nepoznavanje, nezanimanje, pionirsko vrednotenje, na drugi pa spoznanje, da je miniatura vendarle pomemben predmet umetnostnega in kulturnozgodovinskega raziskovanja, zaradi česar se je zlasti v zadnjih dveh, treh desetletjih knjižno slikarstvo znašlo pod drobnogledom strokovnjakov. Rezultati tega dela se vidijo v vrsti novih kataloških pregledov, inventarjev, komentiranih faksimilnih izdaj srednjeveških rokopisov, raziskav o posameznih skriptorijih itd. Za tak razmah kodikologije ima zasluge tudi vzpostavitev mednarodno usklajene dokumentacije in nagel razvoj tehnoloških pripomočkov. Ko je E. T. Bange pisal svojo knjigo, se je opiral na nekaj imenitnih knjig Georga Swarzenskega in Adolfa Goldschmidta, vendar je bilo reproduciranih le nekaj najodličnejših miniatur, skoraj nič pa se ni vedelo o tistih miniaturah iz druge vrste, pa o rubrikatorjevem delu, o svojevrstnostih vezave, o paleografskih vzorcih, o avtonomnih risbah, o glosah, skratka o tem spevu zbora v ozadju, ki podpira zvonko melodijo miniature kot samostojnega umetniškega dela. Zato je resnično vprašljivo, ali je bilo meni dosti lažje; v sorazmerno kratkem času sem za primerjave sicer lahko uporabila približno 8.000 posnetkov koloriranih, nekoloriranih in rubrikatorskih inicial iz cistercijanskih rokopisov, pa tudi kodeksov iz zakladnic, ki so bile v samostanih benediktincev, premonstrancev in avguštinskih korarjev: prišla sem namreč do spoznanja, da lahko vidim le del tiste obsežne ustvarjalnosti, ki ji pravimo cistercijanska miniatura. Na voljo sem imela nekaj odličnih katalogov, npr. zajeten popis opatijske

¹ E. T. Bange: *Eine bayerische Malerschule des XI. und des XII. Jahrhunderts*, München 1923, p. 5 ss. Charlotte Ziegler — Joachim Rössl: *Zisterziensertift Zwettl. Katalog der Handschriften des Mittelalters. Teil II. Codex 101—200. Scriptorium ordinis cisterciensium*, Wien — München 1985 (od tod citirano Ziegler — Rössl: *Zwettl*), uvodna beseda opata Bertranda Baumanna, p. VII.

knjižnice v Clairvauxu, inventar za Cîteaux (z razvidom 1200 volumnov do leta 1480), pa »biografije« knjižnic večine cistercijskih samostanov v Avstriji in Nemčiji, veliki katalog ob razstavi cistercijske umetnosti² in zlagoma sem dobivala vtis, kako bi se lahko glasil odgovor na vprašanje, v kateri kakovostni razred smemo uvrstiti miniature stiških rokopisov, kje je mesto t.i. stiškemu skriptoriju v Evropi iz druge polovice 12. stoletja, koliko je ta umetnost v resnici brezimna, izražena v samopozabljenju, kje je prag med avtorjevo ponižnostjo in osebnim ponosom.

Dalj ko sem lahko primerjala miniature iz različnih cistercijskih skriptorijev, bolj sem postajala prepričana, da je mesto večine koloriranih inicial iz romanske Stične v evropskem vrhu, v prvi skupini med najbolj bleščečimi izdelki svoje zvrsti, da se v njihovi barvni opojnosti razkriva pretanjeno prisluškovanje tisti mavrični lepoti, ki je bila doma na mozanskih in burgundskih tleh, le da je suhljatost tamkajšnjih vitic zamenjala mehka sočnost, pripadajoča skriptorijem, ki so negovali podobno potezo razcvetenih vitic in kaže, da so ti skriptoriji bili v srednjem Porenju, na Bavarskem in Švabskem; na drugi strani pa me je ranilo spoznanje, da besede Stična ne najdemo v malone nobenem recentnem strokovnem zapisu, v nobeni analizi cistercijske miniature, da so te inicialne in delovanje Folknanda in Aldepranda pravzaprav popolni *anonimus* med ustvaritvami iz 12. stoletja in da citat »Stična, na Kranjskem«, zapisan v Hermannovem, Unterkircherjevem in Némethovem popisu tudi strokovnjaku za romansko knjižno slikarstvo ne pomeni nič.

Res je, da menda v večini inštitutov in središč za srednjeveško knjižno slikarstvo najdemo delo Milka Kosa in Franceta Steleta ter katalog zagrebške razstave o ohranjenih spomenikih miniature na jugoslovanskih tleh,³ vendar teh publikacij ni nikoli med citirano literaturo. Knjiga Milka Kosa in Franceta Steleta je bila v svojem času strokovno delo, ki je sodilo v svetovni vrh kodekološke vede; imelo pa je — tako kot denimo dela Izidorja Cankarja in še koga — to tragično breme, da se je zaradi nepoznavanja naše materinščine v svetovnih umetnostnozgodovinskih središčih zaprlo v slovenski kulturni prostor.

Čeprav se je stiških rokopisov dotaknil vsak pregled srednjeveške in še posebej romanske umetnosti pri nas, so bili celovito in v avtorski analizi predstavljeni edino v omenjeni knjigi Milka Kosa in Franceta Steleta.⁴ V razpravi, ki je bila napisana pred več kot pol stoletja, sta označila zgodovinski okvir teh kodeksov ter jih na podlagi paleografske analize in dostopnega primerjalnega gradiva umestila v desetletja iztekajočega se 12. in še mladega 13. stoletja oz. v okvire bavarskih skriptorijev (glede pisave) in salzburške miniature (v pogledu knjižnega slikarstva). Njuna razprava govori o sedemnajstih kodeksih, ki so po razpustitvi cistercijskega samostana v Stični leta 1784 prišli (šest let pozneje)

² Navajam le kot nekaj izbranih primerov: A. Vernet — J. F. Genest: *La bibliothèque de l'abbaye de Clairvaux de XIe au XVIIIe siècles, t. I.: Catalogues et répertoires*, Paris 1979. A. M. Genevois, — J. F. Genest, A. Chalandon et al.: *Bibliothèques de Manuscrits médiévaux en France. Relevé des inventaires du VIIIe au XVIIIe siècle*, Paris 1987. Theodor Gottlieb: *Über mittelalterliche Bibliotheken*, Graz 1955² (no. 275; Jean de Cirey: Cîteaux), v.a.: *Die Zisterzienser: Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Rathaus, Aachen 1980 [r.k.]; cf. Gisela Plotzek-Wederhake: *Buchmalerei in Zisterzienserköstern*, pp. 357—385).

³ Milko Kos — France Stele: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana 1931 (od tod citirano Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*). Zdenka Munk et al.: *Minijatura u Jugoslaviji*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1964 [r.k.].

⁴ Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*, zlasti pp. 1—34 z vso literaturo do leta 1931. Stiški rokopisi, predvsem seveda ljubljanska skupina, so bili pozneje imenovani v številnih zbirnih delih, nanašajočih se na umetnost srednjega veka na Slovenskem.

Njim je bila posvečena tudi seminarska naloga: Grabec Jana — Gmajnar Marjana — Kos Matja — Lesar Marko: *Stiški rokopisi*, 1980 (tipkopis).

v tedanjo cesarsko-kraljevo licejsko knjižnico v Ljubljani⁵, hkrati pa je Milko Kos v uvodnih besedah pristavil, da si je po cesarskem odloku »dvorna biblioteka na Dunaju smela po svoji volji izbrati poljubne knjige in rokopise«,⁶ dva najst kodeksov iz nekdanje stiške biblioteke pa so verjetno prodali na dražbi 1. maja 1794 kot duplikat.⁷

Tedanja dunajska dvorna biblioteka si je torej smela vzeti, kar je želela, lahko bi si tudi najdragocenejše — tako glede izvedbe, imenitnosti materiala v besedilnem, kroniškem, miniatorskem ali ikonografskem pogledu. V Stični te možnosti ni vseskozi uveljavila. Vzela je sedem kodeksov, ki so od Hermannovega popisa⁸ dalje v vseh poznejših inventarjih⁹ navedeni kot rokopisi, ki so »iz Stične, na Kranjskem«¹⁰ prišli na Dunaj in dobili žig *Biblioteca Palatina Vindobonensis* ali *Kaiserliche Koenigliche Hofbibliothek*; to so rokopisi, ki so dobili mesto v temeljnem bibliotečnem korpusu in imajo signature 649, 650, 659, 685, 688, 757 in 758. Postavljeni so zraven kodeksov, ki so jih v zadnjih desetletjih 12. stoletja napisali in iluminirali v Baumgartenbergu, Salzburgu, Mondseeju, Heiligenkreuzu in so v približno istem času kot stiški dobili novo streho nad seboj.

Ali je dunajska knjižnica dobila samo teh sedem kodeksov ali kaj več, ne vem: ustreznega dokumenta, ki bi potrjeval njihov prevzem, zaenkrat ne poznam. Vrh tega je v Unterkircherjevem Inventarju navedenih več deset rokopisov, ki so postavljeni v podoben časovni okvir, v drugo polovico 12. stoletja, ne pa tudi umeščeni v kakšno določno iluminatorsko šolo; želja je, da bi se jih pregledalo, saj je dražča misel, da se v njih mogoče skriva sled, ki bi povedala še kaj več o stiškem 12. stoletju.

Ljubljanska skupina rokopisov iz Stične je naši javnosti, strokovni in širši, dovolj znana, zato naj poudarim le nekaj prvin, ki so v slikarskem okrasu in za celoten značaj rokopisov pomembne.

Celostranskih miniaturni ni, razen naslovnice z imeni cerkvenih pisateljev (sl. 1) v *Lab. 3*,¹¹ ki pa ni miniatura v pomenu knjižnega slikarstva.¹²

⁵ Ti kodeksi so sedaj hranjeni v Rokopisni zbirki ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice in imajo signature: 3, 5, 7, 8/I, 8/II, 8/III, 8/IV, 9/I, 9/II, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18.

⁶ Milko Kos se sklicuje na poročilo S. Loschitzerja in ga navaja. Cf. Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*, p. 1.

⁷ Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*, p. 2.

⁸ Hermann Julius Hermann: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Bd. VIII/II: Die deutschen romanischen Handschriften*, Leipzig 1926 (od tod citirano Hermann: *Verzeichnis*), pp. 287—300; z navedbo starejše literature. Stiška skupina je predstavljena kot celota v poglavju *Handschriften aus Krain (Jugoslawien)*.

⁹ Zadnji v vrsti tiskanih inventarjev sedanje Österreichische Nationalbibliothek je: Franz Unterkircher: *Inventar der illuminierten Handschriften: Inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek. I: Die Abendländische Handschriften*, Wien 1957 (od tod citirano Unterkircher: *Inventar*), pp. 21, 22, 25.

¹⁰ To je postala tradicionalna oznaka; uporabil jo je tudi István Németh v pregledu proveniencije rokopisov iz dunajske zbirke: István Németh, *Handschriften und Inkunabeln kärntner Provenienz in der Österreichischen Nationalbibliothek, Zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Millstatt 1983 (tipkopis prispevka na simpoziju; od tod citirano Németh: *Provenienz*), pp. 31—32.

¹¹ Od tu dalje uporabljam za posamezne, v Ljubljani hranjene rokopise iz Stične oznako *Codex Labacensis* (v skrajšavi *Lab.*) in zraven navajam kataloško številko, za rokopise, hranjene na Dunaju, pa oznako *Codex Vindobonensis* (v skrajšavi *Vindob.*).

¹² Žal je iz številnih stiških kodeksov prvi list izrezan. Paginacije iz 19. stoletja, potem ko je rokopis dobil stalno mesto v c.-kr. knjižnicah Ljubljane in Dunaja, to seveda ne moti. Domnevati smemo, da je bil na manjkajočih frontispisih predstavljen pogled v vsebino knjige (podobno kot v *Lab. 3*, saj imata *Vindob. 649* in *650* v principu prav tak tekstovni *introitus*), proti pravilom cistercijskega reda tudi ne bi bila upodobitev Maestas Domini oz. portret avtorja, npr. sv. Bernarda iz Clairvauxa, preroka Danijela itd., četudi so take celostranske miniature v cistercijski umetnosti druge polovice 12. stoletja izjeme, ne pravilo.

Nekateri kodeksi so okrašeni z inicialami v perorisbi, kjer so različni risarji s sorazmerno zanesljivo potezo, nekateri pa zares mojstrsko, suvereno in z veliko fantazije izvedli inicialo, kjer je z vitičastimi poganjki opleteno telo črke, to pa včasih sooblikujejo tudi živali (zlasti *Lab. 8/I* in *Lab. 8/IV* — sl. 2 in 5 — pa tudi *Lab. 8/III*). Vitice so vseskozi fantazijske, v ornament spremenjene rastline, ki se končujejo v velikokrpastih listih, v mehko nagubanih vrhovih poganjkov, v trobljasto zvitih in mesnatih listih; po hrbtni in dlanasti strani listov so pahljačasto razsute žilne črte ali pa je samo notranja stran lista spremenjena v abstraktno dekorativno polje z mrežico, s trakastim prepletom ali z mnogimi pikami (kot da list skriva stotero Argusovih oči); vitice se cepijo na zalomih ali se končujejo po dolgih in globokih zasekih, rastejo iz obratnikov ali pa poženejo na vse strani na robu sponke, ki povezuje to bohotno rast (sl. 3). Sponke so zelo različne: veliko jih je posutih z glavicami žebeljev (skoraj vedno tako, da oblikujejo prijeten simetričen ornament), v nekatere je risar umestil preprost cvet (sl. 4 in 5), tretje so prstanaste (sl. 3 in 6), izjemoma romboidne ali nazobčane. Take sponke najpogosteje povezujejo telo črke in vitice, same vitice pa redkokdaj. Za mehko, soka polno brstje so izbrane tenke, v srčasto potezo zlomljene objemke (sl. 2, 4, 5), ki jih — kot sodim po doslej znanim gradivu — v sorodnih cistercijanskih rokopisih niso uporabljali ravno pogosto.

Tako kot botanik ne bi mogel urstiti vitic v nobeno rastlinsko družino, tako so tudi živali zoološko neopredeljive. Ptiči (*Lab. 8/I* — sl. 4, *Lab. 8/IV*) združujejo v sebi splošne značilnosti pernatih bitij, le golobček sv. Duha, ki je zaznamovan z nimbom (*Lab. 7*), je nedvoumen predstavnik svoje vrste. Zmaji, fantazijske spake, so si zgolj v posplošenih potezah enaki. Največ predstavnikov bestiarija se je udomačilo v *Lab. 8/I* in *Lab. 8/IV* (sl. 2 in 5): to so močeradasti zmaji s povečini dolgim gobcem, z lokom nad in pod očmi, z nerodno postavljenima ušesoma, ki sta videti kot rožička. Če prostor dopušča, lepo oblikovani glavi sledi dolg, slok vrat z vitkim telesom. Krila sredi hrbtna so z ornamentalnimi dopolnili in pozorno risbo peres dobila nalogo, da uravnotežijo vzvalovano linijo dolgega zmajevega telesa; pod njimi so kratke in brez členkov izrisane tace. Nato se trup potegne v rep, ki se zdi slikarska uresničitev rekla, da je treba zlodju rep zaviti, da bo brez moči: vsi repi se iztečejo v dvojen ali trojen uvoj, v vozal ali jih preščipne sponka, zadnji končič pa se spremeni v še eno glavo, v brst, razcvet. Ob tej skupini izstopata zmaja iz *Lab. 8/III* (sl. 8) in *Lab. 14*, ki ju je risala ista roka: gobec je krajši, ušesa so pokončna in imajo izrisano ušesno votlino, telo je polje za razsut pikčast ornament in trup se potegne v dvo- ali štirirogeljni brst brez vozla. — V *Lab. 8/IV* sta še dva četvero- nožca, ki pa ju je fantazija spremenila v nedoločljiva predstavnika živalskega sveta.

Te iniciale so delo več rok, vendar je včasih razvidna tudi roka istega mojstra v dveh rokopisih. Posebno opazna je povezanost med *Lab. 3* na eni strani ter *Lab. 8/III* in *Lab. 14* na drugi, čeprav ima prvi rokopis kolorirani iniciali na fol. 1^v in 2^v, drugi in tretji pa le nekolorirane iniciale (izrisane so namreč le v cinobru, vendar čistost barve le še poudarja pretanjeno slokost brstov). Že Stele je opozoril na sorodnost med inicialami v *Lab. 8/I* in *Lab. 8/IV*¹³, ki pa jim je treba pridružiti še dve iniciali v *Lab. 9/I* in *Lab. 9/II*, (sl. 2, 4, 5 in 6), le da tukaj spremenjena barvna lestvica na prvi pogled zabriše očitno skladnost risarjeve linije v obeh rokopisih. — Zato pa so kolorirane iniciale v *Lab. 7* delo vsaj dveh mojstrov.

¹³ Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*, p. 12.

Nekolorirane inicialne so iluminatorji risali zvečine z zanesljivo, tenko perorisbo v cinobru, včasih se še dà razbrati s kovinskim pisalom potegnjenjo predrisbo. V koloriranih inicialah je geometriziran organski splet linij zaokrožen z barvami, zlasti z nasičeno modro in mahovnatno zeleno, s poudarjenimi detajli v črni barvi (npr. ornamenti na sponkah, deli živali itd.), včasih se pojava blede oker barva, velikokrat pa presojna, a površinsko svetlikajoča se svetlorumena barva,¹⁴ ki bržčas nadomešča zlato.

Enobarvne cinobrate inicialne (včasih so dopolnjene s kakšno kontrastno barvo) na začetku vrst oz. vsebinsko poudarjenega odlomka so delo rubrikatorjev ali skriptorjev. So izdelki različne kakovosti in zelo zanimiv, zgovoren detajl v razreševanju celote, niso pa umetniška dela. Ispisane so v poljubni menjavi kapitalk in uncialk, vmes najdemo tudi kakšno minuskulo in črke, ki so kombinacija več osnovnih tipov. Črke so včasih preprosta, le ponekod odebeljena znamenja, včasih so okrašene z nitasto potezo (špagatom) ali z zametki poznejšega *fleuronnéja*.

V ljubljanskih rokopisih iz Stične ni v nobeni iniciali vrisana človeška figura, zato pa so toliko bolj dragocene tri skice, ki so kot povezava med *Lab. 3* in *Vindob. 685* (sl. 23 in 22) potrdile tudi prisotnost istega rubrikatorja ali skriptorja v dveh, sedaj ločenih kodeksih (cf. infra).

Sintetični pogled na teh sedemnajst rokopisov, ki so sedaj v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici, jasno pove, da so rokopisi dela več rok, šolanih v zelo različnih evropskih skriptorijih, da so nastajali v desetletjih od Folklandovega opatovanja skoraj do preloma v 13. stoletje, zaradi tolike različnosti v inicialnem okrasju in za cistercijski samostan skromnega števila rokopisov pa se zastavlja vprašanje, kako je stiški skriptorij v tistem času deloval.¹⁵ Ta spoznanja se ponovijo tudi ob pregledu dunajskih rokopisov iz Stične: po-

¹⁴ Bržčas gre za surovi ali tonirani jajčni beljak.

¹⁵ Pravila cistercijskega reda so sicer zahtevala od menihov, da za vse potrebno poskrbijo sami (cf. *Collectanea ordinis Cisterciensis reformati*, 11, Romae 1949, p. 101 ss), kar pa ni pomenilo, da mora vsak cistercijski samostan imeti svoj skriptorij. Samostani in opatije, ki »niso imele dobrih skriptorijev, so rade volje sprejemale 'peregrines', ki so jim znali prepisati rokopise in naučiti pisanja njihove menihe.« Tako v svoji analizi delovanja skriptorijev piše Monique — Cécile Garand, ki v nadaljevanju opozarja, da je samostan moral poskrbeti za svoj gmotni položaj, ker pa je delo na vrtu, polju in pri živini zahtevalo čas, je morala biti samostanska skupnost dovolj številčna, da je lahko pogrešila nekaj parov rok, ki so pripravljale pergamente, pisale in slikale, skrbele za ves potreben pribor od tušev, gobic, razredčil, nožičev, rogov, strgal, ravnil, presevnih in gostih barv do posebnih niti za šivanje pergamentov in vrvic za vezanje snopičev itd. — Znano in ne le na cistercijski red omejeno je bilo pravilo, da je matični samostan oskrbel hčerinskega z doto tudi v obliki nekaj rokopisov. Garandova je kot primer navedla opatijo Mores v pokrajini Champagne, ki jo je Clairvaux ustanovil leta 1153 in ob koncu 12. stoletja je bilo v knjižnici vsega štirinajst rokopisov: polovico so jih prepisali v Clairvauxu, drugi pa tudi niso nastali v Moresu; rokopise se je dalo tudi naročiti ali kupiti. Monique — Cécile Garand, *Manuscrits monastiques et scriptoria aux XIe et XIIe siècles*, *Codicologica. Essais typologiques*, 3, (Leiden) 1980, pp. 9 in 12.

Ne smemo pozabiti, da je beseda »skriptorij« lahko pomenila zgolj prostor ali tudi dejavnost, ki je potekala v tem prostoru. Za Stično po besedah kolega arheologa Jožeta Omana tudi po zadnjih izkopavanjih ni nedvoumno jasno, kjer naj bi tak prostor bil, četudi bi se po normativih cistercijske ureditve moral dotikati kuhinje in biti po možnosti v prvem nadstropju. O kontinuiteti skriptorija v Stični zdvomimo na podlagi miniaturnih samih: nekateri kodeksi so izjemno lepa dela med tedanjimi cistercijskimi rokopisi in so zanje potrebovali dober pisalni in risalni pribor, odlične barve, ki so bile vse prej kot poceni, pa tudi roke, ki so bile mehke, da so zlahka potegnile spiralaste uvojkice in jih ni obremenjevalo delo na polju, ki pušča raskavo kožo. Zaenkrat sodim, da so stiški opati kodekse bodisi naročali v večjih skriptorijih ali pa so v goste občasno povabili skupine iluminatorjev, rubrikatorjev in skriptorjev, ki so s sabo prinesli pisala, črtala, tuše, barve in knjige, ki so jih kopirali, v Stični pa so jim pripravili pergamentne folije.

dobnosti in tesne povezave so ponekod jasno razvidne, drugod pa rubrikatorjev ali komentatorjev vpis opozori, da so ljubljanski in dunajski rokopisi v 12. stoletju stali na istih polih. — Če prav vem, so rokopisi iz dunajske Avstrijske nacionalne biblioteke pri nas znani le po skromnih opisih in reprodukciji samo kakšne pomembnejše iniciale; zato si tukaj jemljem nekaj več prostora, da lahko v opisu zajamem temeljne poteze vsakega kodeksa in opozorim na nekatere posebnosti.

*Cod. Vindob. 649*¹⁶ preseneča zavoljo nepričakovano velikopoteznih arhitekturnih okvirjev (sl. 11), ki so v notranje polje sprejeli naslove in tudi iztočnice (eksplicite in incipite) knjižnih odlomkov. Ne oziraje se na dimenzije teh okvirjev pa so vsi zelo preproste, naivne obrobe, izrisane s pomočjo ravnila in šestila, v svetlih barvah (svetla kromoksidna, sinja, bleda oker in rumena), tuš v črni barvi in cinobru je uporabljen za obrobe arhitektur in vitic. Stebriči so vitki, rastejo iz stožčastih baz s pravokotno plinto. Vse je risano z znanjem konceptualne, ne optične perspektive; to pride do izraza še bolj, ker se ti stebriči izkažejo za trakove, ko se pretaknejo skozi ploščato sponko in dotaknejo kapitelov, ki so bodisi glave hudobčkov (maskeroni) ali pa so kvadrati in podobne preproste geometrijske oblike. Največji arhitekturni okvir je na naslovni strani (fol. 1^r), ki spominja na kanonske tablice. Dva polkrožna povezana loka sta v svoji luneti objela preprost rombast preplet, spodnji dve vrsti teh visokih arkad pa so zavzeli vzorci, zelo podobni borduram karolinškega in otonskega knjižnega slikarstva. Medtem ko je ornamentalna zasnova arhitekturnega okvirja dokaj skladna z naslovnico v *Lab. 3* in bi smeli domnevati, da sta se rubrikatorja šolala v sorodnem okolju, pa se vegetabilna ornamentika v inicialah povsem razlikuje.

Dunajski kodeks ima dve monumentalni iniciali, segajoči čez vso višino, zrcala. To sta na fol. 1^v črka F (FRATER AMBROSIUS, sl. 9) na začetku Hieronimovega pisma in črka I na fol. 7^r (IN PRINCIPIO CREAVIT DEUS, sl. 10). Obe sta brezhibno izrisani in skrbno kolorirani. V iniciali F se risba vitic poganja skozi kaskado šestih velikih spiralastih vzorcev, ki se po kratkih zacepkih izoblikujejo v vitke, trobljaste liste ali v dolgokrpaste liste, ki so na dlanasti strani prekrite z mrežastim vzorcem ali s »stoterimi Argusovimi očmi«, iz nekaterih listov poganjajo loparjasti pestiči z mrežico na sredini, spet

¹⁶ Pergament; pisano dvokolonsko v romanski knjižni minuskuli iz sredine 12. stoletja, praviloma po 35 vrst. Zunanje mere: 423 x 274 mm, zrcala: 349 x 228 mm.

Sedanja vezava je iz 17./18. stoletja; rjav papir čez lesene platnice, usnjen hrbet in vogali. Kodeks je močno obrezan, obreza ima rdeče-črn obrizg. Na hrbtu je v drugem od šestih polj napis z zlatimi kapitalkami HIERONYMI • EPISTOLAE • AD • PAULINUM • M.S., spodaj je etiketa s staro dunajsko signaturo *Rec. 3257* (Recenteshandschriften der Hofbibliothek).

Fol. 1^r — 226^v: Pismo blaženega Hieronima prezbiteru Pavlinu in nekaj knjig iz Stare zaveze (Pentatevh, Jozuetova knjiga, Knjiga Sodnikov, Rutina knjiga, Salomonovi izreki, Pridigar, knjiga Salomonove modrosti in Knjiga Jezusa Siraha. V incipitih je pogosto navedeno še hebrejsko poimenovanje knjige, katere besedilo sledi. Fol. 226^v — 228^v: Mučeništvo sv. Mohorja in Fortunata. Fol. 228^v — 229^v: Mučeništvo sv. Marjete.

Medtem ko je besedilo do fol. 228^v pisal skriptor, ki je večje opravil svoje delo, je legendo sv. Mohorja in Fortunata z očitno naglico pisala roka iz iste skriptorijske smeri, legendo sv. Marjete — ki ji manjka konec besedila — pa je v nekaligrafski minuskuli in brez zrcala pisala nekoliko pozneje tretja roka.

Snopiči (kvaterniji) so na verso strani zaznamovani z zaporedno številko, ki jo obrobja fili-granski ornament.

Bibl.: Hermann: *Verzeichnis*, pp. 292—294, tab. XXXIII—XXXV. s.a.: *K.K. Hofbibliothek. Katalog der Buchkunstausstellung*. Wien 1916 [r.k.], p. 13, Nr. 48. Unterkircher: *Inventar*, p. 21. Németh: *Provenienz*, p. 31.

drugi listi se po treh polkrožnih zobcih iztečejo v sunkoviti liniji dodatnega, ostrega zobčka in simetrijo sprevržejo v manieristično navihano domisljico. — Vitice so na telo črke pripete s sponkami, ki jih krasijo glavice žebličkov ali preplet iz ribje kosti, medtem ko po dve vitici povezuje srčasta objemka ali pa je na razcep štirih odganjkov postavljen medaljon s štiriperesno rožico.

Iniciala I (fol. 7^v) ima večino teh prvin, je pa njena izjemnost zlasti v tem, da se je telo črke razdelilo v dva ločena pramena, ki sta postala opora za somerno, vibasto rast vitic. Vtis te inicialke je sicer bolj prazen, vendar ga prekrivata elegantna preproščina in dognana simetričnost. Tema dvema inicialama smemo glede risbe in kakovosti izvedbe pridružiti sicer pol manjši, le čez 17 vrstic segajoči P (PARABOLE Salomonis) in tako zaokrožiti skupino, ki kaže očitno povezanost z inicialo B iz *Lab. 7*, fol. 3^v: tudi tu gre za črko z razdeljeno vertikalo, za četverolistni medaljon, ki povezuje dolgokrpaste liste, za okrogle pestiče, za vzorec na dlanasti strani, za srčaste objemke in manierirano vzvihrani zadnji zobček. Nedvomno je črka B iz *Lab. 7* (sl. 7) predvsem zaradi trebušaste oblike ustvarila bolj nasičen vtis, ki odstopa od poudarjene vitkosti stolpastih inicial F in I, s tem pa za trenutek zabrisala, da je očitno delo iste roke.¹⁷

Druge inicialne iz *Vindob. 649* so manjše in njihova neobotavljiva, gladko tekoča risba, ki suvereno prehaja iz razcepov v imenitne listne zaključke, nam govori o mojstru, ki je z vehementno potezo obvladal ploskev, ki jo je imel na voljo. Žal je koloristični del teh manjših inicial slabša polovica izdelka: nanosi barve so površni, segajo čez rob (kot bi bil čopič pregrob) ali pa je barva različna, kot bi nanjo kanila voda in jo razmazala.¹⁸

Za ljubljansko skupino stiških rokopisov, za dunajsko pač nikoli, je bila večkrat omenjena bolj ali manj neposredna povezava s sočasno salzburško miniaturo in še posebej z *Antifonarjem iz sv. Petra*. Ker pa je *Vindob. 649* edini iz kroga vseh stiških kodeksov, ki se barvno vsaj ponekod približuje *Antifonarju* in njegovemu krogu, naj opozorim, da je skupnih potez malo, razlika pa je velika. Inicialne v *Antifonarju*¹⁹ odlikuje brezhibna uravnoveženost med risbo in barvnimi polji, kjer izstopa srednjemodra in mahovnatno zelena, s tem da je zelena praviloma v sredinskih poljih, modra pa v obrobni.²⁰ V *Vindob. 649* pa sta ti dve barvi razporejeni bodisi v zaporedju šahovnice ali tako, da je modra v sredinskih in zelena v zunanjih poljih — torej je ena od značilnosti pri vsakem rokopisu drugačna, vrh vsega pa je barvni vtis v *Antifonarju* presenetljivo hladen. To salzburško mojstrovino in od nje odvisne rokopise odlikuje skrajna somernost, vitice v okrasnih inicialah (zlasti C, O, E, U, D na str. 46, 48, 49,

¹⁷ Glede uporabljenih likovnih prvin sta *Lab. 7* blizu tudi nekolorirani iniciali v *Lab. 10* (fol. 138^v) in *Lab. 13* (fol. 12^v), ki pa se od *Vindob. 649* oddaljujeta; predvsem so stebelca polna, čvrsta, ne tako tenka kot v *Vindob. 649*.

¹⁸ Tako pokvarjene inicialne so npr. H (fol. 38^v — Hec sunt nomina), U (fol. 65^r — UOCAVIT autem), I (fol. 163^v — In diebus), C (fol. 166^r — CROMATISQUE et) itd., medtem ko so bolj skrbno izdelane npr. L (fol. 83^v — LOCVTVSQ), H (fol. 109^r — HEC sunt verba), E (fol. 132^r — Et FACTV Est) itd.

¹⁹ *Das Antiphonar von St. Peter. Vollständige Faksimile-Ausgabe in Originalformat des Codex Vindobonensis. Series nova 2700 des Österreichischen Nationalbibliothek.* Kommentarband; Franz Unterkircher: *Kodikologische und liturgiegeschichtliche Einleitung* (zlasti pp. 26 ss.). Otto Demmus: *Kunstgeschichtliche Analyse* (pp. 191 ss.), Graz 1974.

²⁰ V *Antifonarju* je razmestitev zelene in modre barve povezana z modro-zelenim okvirjem pri figuralnih kompozicijah. Gre za tipično panelno podlago. — Cf. Miriam Schild Bunim: *Space in Medieval Painting and the Forerunners of Perspective*, New York 1970², zlasti pp. 87 ss. Ta panelna podlaga se uveljavi pri figuralnih kompozicijah od p. 186 ss., torej od miniature *Kamenjanje sv. Štefana* dalje. Del iluminacijskega okrasa v *Antifonarju* (še posebej *Kalendarij*, p. 150 ss.) je v potezi in barvni podobi izstopajoče drugačen in med to ornamentiko in stiškimi rokopisi zares ni stičnih točk.

77, 87, 117 itd.) rastejo kot centralnosimetričen vegetabilni trak, česar v *Vindob. 649* ne najdemo, v *Antifonarju* se brsti iztečejo v obliki košarastih cvetov, v stiških rokopisih je ta oblika povsem neznana. Zato pa *Antifonar* ne pozna stolpastih inicial, čeprav za na njegovih straneh več kot 400 okrasnih vitičastih začetnic. Zveza med stiškimi kodeksi in *Antifonarjem* se podre tudi ob drugačnih listnih obrobah, vitice rastejo iz več zaporednih razcepov brez vmesnih kolen in objemk med viticami pravzaprav ni; sponke so v *Antifonarju* povečini postavljene poševno (v stiških rokopisih nikoli), poleg žebličkov jih krasi še prav svojevrsten pletenasti ornament ali listnati vzorec ali zlomljen, stopničast trak. Tudi zoomorfni detajli v tem salzburškem kodeksu pripadajo drugačnemu izročilu kot stiški.²¹

Kolorirane vitičaste iniciále so v *Vindob. 649* različno visoke, poleg obeh stolpastih je še štirinajst različno visokih inicial,²² v kodeksu pa je še približno 420 s cinobrom izpisanih dvo- ali večvrstičnih začetnic, kar smemo sprejeti kot znak skrbne pozornosti do Stare zaveze. Nekatere iniciále že kažejo razvoj v smeri zgodnje lombarde, kar ni presenetljivo glede na čas nastanka okoli 1155. Povečini pa so okrašene z rumeno obrobo ali nitjo, kar je standardni dodatek boljših rubrikatorjev tega časa, ne le cistercijanskih, sicer pa se te iniciále v dobršni meri ujemajo z inicialami iz *Lab. 7*.

Med vsemi rokopisi iz romanske Stične velja *Vindob. 650*²³ za najpomemb-

²¹ Ornamentalni bestiarij obsega mandragore z lisičjo glavo, leve in levinje, kače, medvede, zmaja s pasjim gobcem, močeradastim telesom, krili in kratkimi tacami, pa zmaja z zajčjo glavo z dolgimi ušesi in dolgokrempljastimi tacami, ptiči so podobni orlom ali imajo dolge repe. Zmaji in kače imajo grebenaste hrbte.

²² Hermann: *Verzeichnis*, p. 292 v uvodu piše, da je 21 okrasnih inicial, v paleografskem razvidu pa jih prav tako imenuje le štirinajst. Te iniciále so zvečine visoke od šest do osem vrst (tj. približno 70–90 mm), izjemoma tudi samo štiri vrste (tj. 51 mm) ali celo sedemnajst vrst (tj. 187 mm). Oba podatka o velikostih navajam zato, ker noben ni popolnoma ustrezen za meritve inicial: vrstica je povsem relativna enota, omejena na vsak kodeks posebej, izmera v milimetrih pa vključuje tudi repe, filigran, odganjke in druge okrasne poteze, ki se marsikdaj zelo odmaknejo od telesa črke.

²³ Pergament; pisano dvokolonsko v romanski knjižni minuskuli iz časa po sredini 12. stoletja; praviloma 49 vrst; velikost folijev 423 x 299 mm, zrcala 335 x 235 mm. Navpičnice zrcala so potegnene slepo (z držalom *stilusa*), horizontalne z zelo svetlorjavim svinčnikom. Sedanja vezava je iz 17./18. stoletja; kodeks ima usnjen okrepljen hrbet in usnjene vogale, platnice so lesene, oblečene v rjav papir. Na hrbtu je napis z zlatimi kapitalkami: S • AUGUSTINUS • ADVERSUS • PAGANOS • HERETICOS • M.S., spodaj etiketa s staro dunajsko signaturo *Rec. 3256*. Kodeks je močno obrezan, nekateri listi so na spodnjem robu odrezani vsaj 35 mm. Obreza ima rdeče-črn obrizg.

Fol. 1^r—191^r: knjiga sv. Avrelija Avgušтина o Božji državi.

Fol. 191^r (desni stolpec): Nomina piscium (Imena rib) je besedilo s konca 12. stoletja, ki v štirih latinskih heksametrih govori o ribah, nad njimi so napisana nemška imena.

Fol. 191^v—192^r: mučeništvo sv. Florijana. Besedilo je ob koncu 12. stoletja pisala druga roka kot preostali del kodeksa.

Fol. 192^r—192^v: zapis čez vso širino lista; gre za dokument o stiških posestih, ki je pisan v nemščini. Ta zapis iz 14. stoletja povzema dve starejši listini iz 1305. oz. 1277. leta.

Fol. 192^v: navodilo za smrtno uro, napisano v nemščini.

Nemalo je glos, pripomb iz poznejšega časa; posebno zanimivi sta dve avtonomni risbi, v katerih spoznavamo »avtoportreta« dveh pisarjev, izdelovalcev tega kodeksa (cf. infra in op. 28 in 29).

Bibl.: E. Steinmeyer — U. Sievers: *Die Althochdeutschen Glossen*, V, Leipzig 1922, p. 587. Hermann: *Verzeichnis*, pp. 287—292, sl. 172—175. Unterkircher: *Inventar*, p. 21. Németh: *Provenienc*, p. 32. Hermann Menhart: *Verzeichnis der altheutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, I, Berlin 1960, p. 44. Rolf Bergmann: *Verzeichnis der althochdeutschen und altsächsischen Glossenhandschriften*, Berlin — New York 1973, p. 108, no. 919.

Jože M. Grebenc: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*, Samostan Stična 1973 (od tod citirano Grebenc: *Dotacija 1135*), p. 180, 202. — Ne naravnost omenjen, vendar je v povezavi z opatom Folknandom očitno mišljen Cod. *Vindob. 650*: Wilhelm Baum: *Deutsche und Slowenen in Krain*, Klagenfurt 1981, pp. 63 ss.

nejšega. Res je njegov slikarski okras med najkvalitetnejšimi, čez vse pa ga povzdiguje figuralni okras in izpričana povezava z drugim stiškim opatom Folknandom. Slikarski okras razkriva povezave z *Vindob. 649* in *Lab. 7*, sicer pa v njem prepoznavamo spet vsaj dve slikarski roki. Prva je zasnovala velikopotezne arhitekturne okvirje (sl. 12), ki so nadaljevanje tipa iz *Vindob. 649*, vanje pa so se umestili ekspliciti in incipiti posameznih knjig in naslovnica Avguštinove Božje države. Vnovič so postavljeni trakasti stebri, ki rastejo iz stožčastih baz s plinto in se na vrhu pretaknejo skozi sponko, nato pa dotaknejo kroglastega kapitela ali maskerona. Ornamenti v lokih (svetlomodre pike, obrobljene z rumeno) in na »stebrih« (le-ti oponašajo pleteninasti vzorec ali marmoracijo), odločna poteza črk, ozka barvna lestvica (kjer sprva prevladujejo sinja, bleda kromoksidna barva in svetla lešnikova, pozneje, od fol. 19 dalje, pa modra in zelena izgineta iz arhitekturnih okvirjev in se uveljavi kombinacija cinobra, rjavo-črnega tuša in okra) — vse to poudarja preprostost tega dela iluminacije. Poleg naslovne strani je manjših eno-, dvo- ali triločnih okvirjev še enaintrideset.

Vindob. 650 nima niti ene stolpaste iniciala, pač pa enaindvajset koloriranih okrasnih inicial, od katerih je ena nenavadna zoomorfna kompozicija (fol. 179^v), preostale pa so tako kot v drugih stiških rokopisih imenitni vegetabilni prepleti, le da so štiri črke ponudile svoj obris za okvir človeški figuri. Vegetabilni okras v inicialah je delo vsaj dveh risarjev; enega od njih je že poznamo, saj je avtor stolpastih inicial v *Vindob. 649* in iniciala B v *Lab. 7*, kar pomeni, da je telo črke včasih dvostebelna konstrukcija (I na fol. 11^r, P na fol. 114^v — sl. 13), da je sicer razcepljeno telo črke speto s sponkami, ki se zajedajo v korpus črke, da se vitice razdelijo v dolgokrpaste liste, ki imajo na dlanasti strani vzorec »Argusovih oči«, nekateri listi se uvijejo v dolge troblje, žile so potegnjene z dolgo, lasno tenko potezo, na koncih pa poganjajo elipsasti, čokati pestiči. Na prvi pogled ni med okrasnimi inicialami v tem kodeksu nobene razlike, predvsem je izrazita gladko tekoča risba s cinobrovim tušem, vse iniciala imajo enakomeren nanos okra, temnomodre in mahovnatu zelene barve, pretanjeno učinkuje svetlorumena podloga pod črtkanim senčenjem listov. Vendar so vitice nekaterih inicial bolj mesnate, troblje so krajše, potegnjene v koničasto-srčast zaključek, senčne črtice so čopaste in kratke. Gre za novega mojstra (zares mojstra, ne učenca), le da je bil njegov besednjak vegetabilnih prvin iz čvrstejšega in manj poduhovljenega jezika od izdelkov prvega mojstra, nedvomno pa je delal skupaj z njim in mu prepustil nekaj pomensko odličnejših incipitov.

V *Vindob. 650* je precej zoomorfni prvin: levinja (?), ki se ji rep izteče v čop srčaste oblike (fol. 19^r), zver, ki se ozira čez pleče (fol. 26^v), zver s srčasto zaključenim repom, ki se sloko poganja kvišku (fol. 126^r), kot kauda črke Q je narisana zmaj, ki ima peruti, trup in tace spremenjene v abstrakten ornament iz rjavih, zelenih in rdečih pik (fol. 35^v — precej spominja na tovariša iz *Lab. 8/III*), povsem enaka je tudi obrisna poteza dveh zmajev, ki sta sklenila obroč okoli Folknandovega portreta (fol. 62^v). Med vsemi doslej znanimi inicialami iz stiških rokopisov izstopa fantazijska iniciala na fol. 179^v (sl. 14): črka S je rdeč zmaj, ki se mu telo izteče v ribji rep. To je čudno bitje: ima pasji gobec s prijaznimi očmi, pa slok, čapljast vrat, prelepe peruti z dolgimi peresi, pod katerimi se kažeta petelinji taci v kratkih hlačicah. Ta prikazen ni podobna zmaju, vendar v gobcu drži moško glavo z dolgo brado in morebiti ga je zato za eno tace popadel bel pes, ki se je priklatil iz neznanih prostorov. Moško glavo pa hoče za plen še nekdo, bitje, ki je na pol pes in na pol kača. — Ta iniciala je sijajna domislica, a kar kričeče nasprotje besedam sv. Bernarda, ki so ga prav

tovrstne upodobitve vznejevoljile in vzpodbodele k polemiki o umestnosti takih motivov. Čeprav je celota nenavadna, pa je le nepričakovan skupek elementov, ki so sicer prav pogosti v inicialah, tudi cistercijanskih kodeksov, le da so ponavadi naslikani posamično. Kombinacijo teh fantazijskih prvin čutimo kot agresivnost, ne kot dekorativno razmerje, in popadljivost poudarjajo težke prekrivne barve, drugačne kot sicer.

Med stiškimi rokopisi iz 12. stoletja je človeška figura redkokdaj upodobljena, je pa le pet inicial, kjer so črke postale okvir zanjo in štiri so v *Vindob. 650*. Na fol. 26^v (sl. 15) je v iniciali Q upodobljen opat v svojem ornatu, sedeč na prestolu; sedež si je omehčal z blazinico, kjer iz vogalov izraščata dvojno uvihnjena brsta. Lepe so njegove roke z dolgimi, senzibilnimi prsti, med katerimi drži odprto knjigo. Prav nasprotno je obraz nerodno narisana, noge pa še slabše. Na fol. 35^v (sl. 16) je v notranjosti iniciale Q narisana do kolen viden menih. Plešasta glava (ima pa brke in brado) sega čez obod črke; redovno oblačilo je izrisano v zeleni barvi z rdečimi obrobami in z mnogimi kratkimi črticami je iluminator skušal ustvariti vtis senčenja. Roke je vzdignil v povedni drži: z desnico blagoslavlja, kazalec svoje levice pa je uperil proti nevidnemu občinstvu. Na fol. 48^v se je pred črko N postavil škof ali opat, kjer v oči zbode njegova v blagoslov dvignjena desnica, naslikana v pretirano velikih dimenzijah in tako, kot je risar pač videl dlan svoje levice. Škof ima še pedum, svojo pastirsko palico. Tudi ta mož je izrisan v tenki perorisbi; odet je v rumenkasto albo, čez ima zelenkast pluviale, ki je posut z vzorcem križcev sredi rombov in se v ploskoviti enakomernosti razprostira čez vse ogrinjalo; palij (?) pa ima vzorec v rdeči barvi. Najbolj znana je upodobitev na fol. 62^v (sl. 17): sredi iniciale O, ki jo ustvarjata zaokrožena trupa dveh zmajev, je pred modro-zelenim ozadjem z viticami v perorisbi upodobljen Folknand, sedeč na oblazinjeni klopi. Njegova redovna obleka je narisana v rjavem tušu, obraz pa je prav tako skromno delo kot so portreti preostalih pobožnih mož v tem kodeksu. Folknand drži v svoji desnici pedum, z levico pa pridržuje odprto knjigo z znamenitim napisom:

»Civis catholicus Folknandus iam moriturus
Hunc scribi librum communen jussit in usum.«

Vse značilnosti koloriranih inicial iz *Vindob. 650* so zbrane tudi v tej upodobitvi; enake, v cinobru izrisane vitice se pletejo po modro-zelenem ozadju, vendar zaradi opatove telesne polnosti nimajo prostora, da bi se razmahnile po svoji volji.

Te štiri figuralne iniciale so zgovoren dokaz mojstrove zadrege: izdelal jih je prvi, boljši mojster (ki je naslikal denimo P na fol. 114^v), vendar je le nekajkrat uporabil svoje značilne prvine, za njegove svojevrstne, dolgokrpe liste in za vibasto vitičje mu je namreč manjkalo prostora. Tistega, kar je imenitno obvladal, torej ni mogel predstaviti, narisati pa je moral človeško figuro, s katero se v svojem skriptorijskem šolanju očitno ni ukvarjal, le zaradi svojega osebnega iskanja je naredil nekaj poskusov, ki pa razkrivajo skromno znanje za take upodobitve.

Stiški rokopisi glede figuralike niso izjema med cistercijanskimi rokopisi iz Srednje Evrope v drugi polovici 12. stoletja. To je namreč čas, ko določilo po kar se da preprosti podobi knjig ni več zares veljalo, med cistercijanskimi iluminatorji pa upodabljanje človeške figure še ni pognalo korenin; skozi ta problem se kaže križpotje med privrženostjo duhovni strogosti in željo po počastitvi zaslužnih mož iz lastnih vrst. Hkrati gre za odvisnost od valovanja različnih vplivov, ki se je, denimo v nam bližnjih avstrijskih deželah pokazalo v

zapletenem razvoju miniature: cistercijski samostan Heiligenkreuz pri Dunaju se je še strogo držal jasne risbe, figura se je ob koncu 12. stoletja začela uveljavljati pod vplivom oblikovnih rešitev Nikolaja iz Verduna, prav tako cistercijski samostan — saj je bil njegova podružnica — Zwettl pa je bil bolj odprt za govornico benediktinskih in avguštinskih skriptorijev (tudi klosterneuburškega in salzburškega).²⁴ Oba samostana sta naglo prebrodila problem figuralike in okoli leta 1190 je v rokopisih že pogosto prisotna²⁵ — precej zaradi bližine drugih romanskih skriptorijev in domače tradicije v knjižnem slikarstvu. Pri stiških rokopisih pa velja opozoriti, da je iluminatorjem poteza tekla skladno z estetskimi zgledi iz vodilnih cistercijskih skriptorijev, ki so ploskev za viticami podložili s prekrivnimi barvami in dosegli skrbno premišljen kontrast²⁶ (v avstrijskih cistercijskih rokopisih je najti malone izključno nekolorirane inicialke), pri figuraliki pa čutimo bližino ali vsaj odmev tistih južnonemških skriptorijev, ki se jih je dotaknil hirsauski tip: asketski obraz, papirnato tenko in marsikdaj slabo oblikovano telo ter velike, koščene in ekspresivne roke.²⁷

Opozorim naj še na dve avtonomni risbi: pod inicialo s Folkandom je na spodnjem robu »avtoportret« skriptorja oz. iluminatorja. Vidimo ga do pasu, s svojo levico pridržuje odprt kodeks, desnico pa drži na listu, kjer je problematični napis, ki naj bi se glasil »Obsecro te, memor esto mei, memor esto Nicol(ai)«²⁸ — Še bolj zanimiv pa je portret mlajšega moža na fol. 95^v, ki ima lep

²⁴ Charlotte Ziegler, Zur Buchmalerei der Romanik in Handschriftenbestand der Stiftsbibliothek von Zwettl, *Beiträge zur Handschriftenkunde und mittelalterlichen Bibliotheksgeschichte*, Innsbruck — Neustift 1979, p. 143. Otto Mazal: *Buchkunst der Romanik*, Graz 1978, pp. 63—64. C. Oursel: *La Miniature du XIIe siècle. L'abbaye de Cîteau d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Dijon*, Dijon 1926 (od tod citirano Oursel: *Cîteaux, manuscrits*), pp. 7 ss. Franz Walliser: *Cistercienser Buchkunst — Heiligenkreuzer Skriptorium in seinem ersten Jahrhundert 1133—1230*, Heiligenkreuz — Wien 1969. Andreas Fingernagel: *Die Heiligenkreuzer Buchmalerei von den Anfängen bis in die Zeit um 1200.*, Wien 1985 (doktorska disertacija, tipkopis).

²⁵ Knjižni fond se je v obeh bibliotekah naglo večal; v Heiligenkreuzu so že leta 1147, torej samo 12—13 let po ustanovitvi, imeli 74 zvezkov, v Zwettlu, podružnici Heiligenkreuzu, pa ob koncu 12. stoletja približno sto — in večina kodeksov, naštetih v teh zgodnjih knjižničnih katalogih, še danes obstaja. Oba samostana sta — kot je dokumentirano — skrbela tudi za redno izposojajo knjig in drugih predlog in sta stalno gostila potujoče iluminatorje ob očitno določenem številu svojih stalnih skriptorjev in iluminatorjev. Cf. Theodor Gottlieb: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs, I. Band: Niederösterreich*, Wien 1915, pp. 15 ss. in 507 ss.

²⁶ Cf. Slikovno gradivo, objavljeno npr. v: Oursel: *Cîteaux, manuscrits*, Marie-Rose Lapière: *La lettre ornée dans les manuscrits mosans d'origine bénédictine (XIe—XIIe siècles)*, Paris 1981 (od tod citirano Lapière: *La lettre ornée*). Blanche Weicherding — Goergen: *Les manuscrits à peinture de la Bibliothèque Nationale de Luxembourg*, Luxembourg 1968.

²⁷ Cf. Elisabeth Klemm: *Die Romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek: Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg*, Wiesbaden 1980 (od tod citirano Klemm: *Bayerische Staatsbibliothek*): kat. 169 (iz samostana Windberg pri Regensburg). Otto Pächt — Jonathan James Graham Alexander: *Illuminated manuscripts in the Bodleian Library Oxford. I: German, Dutch, Flemish, French and Spanish Schools*, Oxford 1966: kat. 110: Canon. Liturg. 340 (gradual iz benediktinske opatije Moggio pri Vidmu — Udine, ki je sodila v hirsausko kongregacijo).

²⁸ Da je napis problematičen, trdim zato, ker lahko beremo le: *Obsecro te, memor esto mei, memor esto*. Te besede so izpisane, nato se vidi nekaj pikic, ki pripadajo vrhovom črk v naslednji vrsti. Hermann: *Verzeichnis*, p. 290, piše: »Halbfigur eines nach oben blickenden Mannes, der in beiden Händen ein geöffnetes Buch mit der Aufschrift: 'Obsecro te, memor esto mei, memor esto Nicol(ai)' hält. Anscheinend eine Darstellung des Schreibers oder Illuminators, dessen Name grösstenteils weggeschnitten ist; nach Spuren dürfte er 'Nicolai' zu lesen sein.« Če je Hermann iz pičic, ki so bile v temenu črk, prebral ime »Nicol(ai)«, nimam razloga, da te možnosti ne bi sprejela, kot hkrati z enako mero previdnosti pristavljam, da je moral imeti še kakšno oporo — te pa ne navaja —, da je lahko prebral Nikolajevo ime. Obreza kodeksa se po prevezavi v 17./18. stoletju ni spremenila. Jože Grebenc se sklicuje na to upodobitev, ko piše: »Svetni kaligraf Nikolaj pravi, da mu je delo sv. Avguština De Civitate dei naročil prepisati že na smrt bolni Folkand, kateremu se med pisanjem priporoča v nebesih.« Grebenc: *Dotacija 1135*, p. 180. Tudi ona ne navaja, od kod mu je znano, da gre za Nikolaja.

obraz, dokaj bolje izrisan kot je denimo Folknandov, s tenkima rokama opozarja na besedilo, nad njim pa je v verzalkah napisano ime GILBERTVS. Ime je obrezano, sprva je bilo verjetno napisano Angilbertus ali Engilbertus, vendar zapis imena ni brez pomena. Priče smo hotenemu opozorilu, avtorski identifikaciji: naj se vé, da je pisarju, mojstru lepih črk bilo ime (En)GILBERTVS. Tudi ta risba spominja na hirsausko, črke v imenu so napisane z isto roko kot je preostalo besedilo.²⁹

Podobno velja za oblikovanje živalskih teles: vnovič kaže na nemške dežele; največ pove pozorno primerjanje teles zmajev, ki so s svojo neobvezno, zgolj fantaziji prepuščeno anatomijo sporočali duktus posameznega skriptorija. Živali iz *Vindob. 650* namigujejo na weingartenski skriptorij,³⁰ kjer se je že pred sredino 12. stoletja oblikoval tip zmaja z dolgimi, ornamentalnimi perutmi in s kolenskim pregibom: takega zmaja vidimo v omenjeni fantazijski iniciali, kot je uporabljen za obod črke O ali kaudo pri Q, pa tudi v *Lab. 8/III* (fol. 2^r, sl. 8).

*Cod. Vindob. 659*³¹ je delo slabšega pisarja, saj je veliko popravkov, na drugi strani pa je bogato uporabljal cinober za začetnice stavkov, za izjemno veliko enovrstičnih inicial in za večje od dveh vrstic; teh je približno sto petnajst. Te iniciacije so obrobline z bogatim nitastim okrasom in tudi z vitico, ki sodi k tipu zgodnje lombarde, rubrikator pa je — kot v večini rokopisov iz tega časa — enakovredno uporabljal kapitale, unciale in minuskule. Rubrikatorjevo delo je tudi čez deset vrst (75 mm) segajoča črka P, kjer je korpus črke razdeljen na dva vzporedna pramena (tudi črka je izrisana z vzporedno potezo v modri in rdeči), zapolnjeno z zgodnjim *fleuronnéjem* in obrobline z vitico, ki se izteče v mesnatem brstu.

Nenavadno učinkuje monumentalna, petnajst vrstic (110 mm) zavzemajoča iniciala B (BEATUS VIR, sl. 18), saj je edina kolorirana iniciala v vsem kodeksu. Rdeče obrobline masivno telo je sestavljeno iz rombov, ki v zaporedju rumene, zelene in modre barve spominja na starejše, karolinški tradiciji pripadajoče bordure. Oba loka povezuje maskeron, narisana z rjavim tušem. Sponke, ki imajo tudi enajst žebličkov, povezujejo vitice in črko; izrisane so v sijoči rumeni barvi, ki se spogleduje z zlato. Vitici, poganjajoči iz ust maskerona, sta čvrsti, iz zacepov rastejo bohotni listi, ki se iztekajo v močnih, polkrožnih robovih. Telesnost listov poudarja tenko, s skrbnimi črticami nakazano senčenje. Suvereno, neobotavljivo kipenje rastlinja, ki je poiskalo vse prazne prostorčke

²⁹ Pristavam naj, da so roke tega mojstra enako prefinjene kot roke vseh treh opatov na fol. 26^v, 48^v in 62^v ter menih na fol. 35^v. — Kolikor vem, ni te avtonomne risbe, ki jo štejem za domnevni »avtoportret« iluminatorja oz. skriptorja, doslej omenil še nihče.

³⁰ Herbert Köllner: *Die illuminierten Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda. I. Handschriften des 6. bis 13. Jahrhunderts*, Stuttgart 1976: tip zmaja, soroden z *Lab. 8/III*, se pojavlja v prvi četrtini 12. stoletja — kat. Aa 22 b in Aa 26. Med Weingartnom in Stično je še več skupnih potez, npr. dvostebelne črke, ki so opletene z vitičjem, dvobarvna podlaga, sponke, ki imajo žeblice, rozete ali mrežasti vzorec, iz starejše tradicije pa ohranja kot trak ploskovite stebre, ki izginjajo v vrsti levjih maskeronov.

³¹ Pergament; pisano dvokolonsko, poznoromanska knjižna minuskula, 191 folijev, praviloma 38 vrst. Velikost folijev: 370 x 251 mm, zrcala 288 x 202 mm. Vse je pisala ena roka, črn tuš.

Sedanja vezava je iz 17./18. stoletja: rjavo usnje z okrepljenim hrbtom, kjer je v zlatih kapitalkah napis: TRACTATUS • SANCTI • AUGUSTINI • A • PSALMO • I • USQUE • LI • M.S. Spodaj je papirna etiketa s staro signaturo *Rec. 3259*. Kodeks je močno obrezan.

Na fol. 1^v je s pisavo iz 17. stoletja napis *Pars prima*. Enaka roka je npr. v *Lab. 7* na fol. 1^v (in drugod) vpisala *Catalogo Sitticensi inscripto*.

Ves kodeks obsega komentar sv. Avguština k psalmom.

Bibl.: Hermann: *Verzeichniss*, pp. 294—295. Unterkircher: *Inventar*, p. 21. Németh: *Provenienz*, p. 32.

v črki, je dopolnil gost nanos modre in zelene barve. — Ena sama inicialka, ki s svojo popolnostjo obvladuje ves kodeks.

Podobno sočno polnost vitic in listov, podobne globoko uvihnjene liste (ki pa se včasih dotaknejo celo začetka svoje spirale) najdemo tudi pri enem od iluminatorjev v *Lab. 8/I* in *Lab. 16* (sl. 2, 3 in 4), le da barvna podoba ni povsem identična.

Povsem običajen ta tip rastlinja ni, tako da lahko glede trenutnega poznavanja gradiva v bližino (in nič več) postavimo le tri rokopise: *Cod. Zwettl. 179* s konca 12. stoletja zaradi nekaterih posebnosti v oblikovanju brstičev in zaradi oblosti vitičja³² ter dva rokopisa iz nekdanjega cistercijanskega samostana Aldersbach pri Regensburgu, sedaj *Clm. 2541* in *Clm. 2542* iz časa ok. 1200.³³ Rokopis iz Zwettla ni koloriran in je bistveno skromnejše delo od katerega koli primerljivega stiškega kodeksa. Vitice v rokopisih iz Aldersbacha so nekoliko preveč težke, da bi lahko govorili o neposredni povezanosti, sicer pa so izrisane v cinobru in podložene s svetlomodro, zeleno in vijolično barvo. Na listkih tudi ni snopičev potez za senčenje, zaradi česar je vtis nekoliko bolj prazen.

Prav gotovo *Cod. Vindob. 685*³⁴ ne sodi med imenitnejše knjižne izdelke, je pa izredno zanimiv zaradi povezanosti z ljubljansko skupino in to je zaradi avtonomnih risb na zadnji strani kvaternijev kot na dlani. Vsi snopiči so oštevilčeni, vsega skupaj jih je triindvajset, zvečine pri dnu strani, tako da se vzbudi pomisel, če nismo pri marsikaterem drugem kodeksu izgubili teh znakov zaradi korenite obreze ob prevezavi rokopisov v 17. ali 18. stoletju. V tem rokopisu je rubrikator z imaginarnimi avtoportreti in drugimi avtonomnimi risbami označil snopiče, žal so risbe na spodnjem robu poškodovane. Tako vidimo na fol. 7^v (sl. 22) do pasu upodobljenega meniha, ki ima v svoji levici odprt kodeks, na njem je zapisana rimska številka I, v desnici drži okrogel predmet, verjetno plovec za glajenje pergamenta. Podoben je menih na fol. 94^v, ki drži pergamentni foliji z napisom XII. Ti dve upodobitvi sta visoki 45—50 mm in se povsem ujemata z risbo na koncu 23. snopiča v *Lab. 3*, fol. 183^v (sl. 23): gre za tip meniha, ki so mu na tonzuri začeli poganjati lasje, s podobnimi neizpiljenimi gestami se postavlja pred bralca; obleka je pri vseh enaka, s preprostim vratnim izrezom in dolgimi črtastimi zapestniki. — Kanček drugačna sta možaka na koncu 2. in 5. snopiča (t.j. fol. 15^v in 38^v): ni menih, do ramen mu sega-

³² Ziegler — Rössl: *Zwettl*, p. 409, sl. 4. R 5, *Cod. Zwettl. 179*, 1^f.

³³ Klemm: *Bayerische Staatsbibliothek*, p. 150, sl. 575, 577.

³⁴ Pergament; pisano dvokolonsko, knjižna minuskula 12. stoletja, 189 folijev (po fol. 26 sledi fol. 26 a), praviloma 37 vrst. Velikost folijev: 343 x 219 mm, zrcala 255 x 177 mm. Ena roka, črn tuš. Sedanja vezava je iz 17./18. stoletja. Belo usnje s slepim tiskom, okrepljen hrbet, na drugem od šestih polj je etiketa iz črnega usnja z napisom S • HIRONIMI • IN • DANIELEM • P., spodaj je nalepka *Rec. 3264*. Kodeks je močno obrezan.

Fol. 1^f—179^v: komentar sv. Hieronima h knjigi preroka Danijela.

Fol. 179^v—189^v: razlaga Bede Častivrednega h Knjigam sodnikov.

Izjemno zanimiva sta tudi dva vpisa, povezana z imeni: na fol. 114^v je — zdi se — z isto roko, kot je pisala besedilo — zabeleženo: *J FROVRESIN . i . obsidionem eto . . .*

Na fol. 183^f je zelo obledel napis (če bi mogli govoriti o brezbarvnem svinčniku, bi rekla, da so ga uporabili, vidi se le rahlo vglobljena sled): *Ego Frater Otto acolitus promitto . . .* nato sledi nekaj črtic, ki so sledovi sedaj nečitljive besede, a tudi te nepopolne, ker je folij obrezan. Menda gre za isto roko, kot je v *Lab. 7* na fol. 1^f napisala: *Otto tenet mappam madidam mappam tenet Otto*.

Bibl.: Hermann: *Verzeichnis*, pp. 295—297, Unterkircher: *Inventar*, p. 22. Németh: *Provenienz*, p. 32. Bernard Lambert, O.S.B.: *Bibliotheca Hieronymiana Manuscripta (La tradition des Oeuvres de Saint Jérôme)*, Tome IV. 4 B, Steenburgi 1972 (od tod citirano Lambert: *Hieronymiana*, Steenburgi 1972, p. 215).

jo lasje in je zatorej laičnega stanu, v roki drži pergament z napisano številko II. ali V. Ti dve podobi sta za kanček bolje izdelani od drugih.

Tem »avtoportretom« pisarjev in rubrikatorjev se pridružujeta na koncu 3. kvaternija (fol. 23^v) pošast (z orlovskim kljunom, velikimi očmi, s perjem po vratu in trupu, z dolgimi krili in repom, ki se izteka v lopatasto, štirilistno vitičo), na koncu naslednjega snopiča pa je pes, ki strmo gleda v številko štiri. Le omenim naj, da je v kodeksu še precej neizdelanih risb, nerodnih, začetniških poskusov, ki so nastali z željo, da bi ponovili te avtonomne risbe.

Avtonomne risbe seveda niso posebnosti stiških rokopisov, četudi jih iz avstrijsko-južnonemškega prostora ne moremo kaj prida naštet. Tu gre za zavestno odločitev pisarja ali rubrikatorja, da bi s temi očarljivimi vinjetami (kar po svoji funkciji namreč so) zaokrožili podobo Hieronimovih komentarjev. Vendar v portretih menihov-pisarjev spoznavamo precejšnjo povezavo s hirsauskim obraznim tipom: to je značilna, tekoča linija obraza v tričetrtinskem zasuku, z očmi, ki jih poudarja črta očesnih mešičkov, s tonzuro, ki je kot elipsa poudarila pripadnost redu: očitno gre za maniro skriptorija, za vzorec obraza, ki je — če smem poenostaviti Morellijeve besede — zasidran v podzavesti risarja ali slikarske šole. Hkrati se s kolektivno enakostjo vseh protagonistov, ko so obrazi in drže upodobljenec spremenjeni že kar v ornament, pojavlja tudi vtis o njihovi psihični izenačenosti.³⁵

*Cod. Vindob. 688*³⁶ je po iluminacijskem okrasu med skromnejšimi. Mnogo je vrstico ali poldrugo vrstico visokih cinobrastih inicial (večjih je kar enainsemdeset), edina, ki je zaradi svoje izdelanosti vredna večje pozornosti, pa je na fol. 1^v. Na začetku pisem sv. Hieronima je E uncialnega tipa in izrisana le s cinobrovim tušem. Ta črka je nedvomno iz kroga inicial drugega mojstra v *Lab. 7* (npr. fol. 1^v, 30^v, 32^v itd.), vendar dvomim, da bi smeli govoriti o istem avtorju.

³⁵ Cf. Karl Löffler: *Schwäbische Buchmalerei in romanischer Zeit*, Augsburg 1928, zlasti Tab. 14 a in b: to je t.i. Hirsauski pasionale iz Stuttgarta, Württembergische Landesbibliothek, Bibl. fol. 58. Poleg obraznega tipa in gest je skladnost očitna tudi pri oblačilih (enako vlečena risarjeva poteza!), ki imajo spet izrazito dolge zapestnike, pa pri gubanju tkanine v pregibih itd., kar govori o ustaljenosti obrisne linije, o nadvladujočem estetskem tipu: oboje je prešlo že na raven podzavestne manire.

³⁶ Pergament; pisano dvokolonsko, knjižna minuskula prehodnega tipa; 183 folijev, 36 ali 37 vrst. Velikost folijev 341 x 226 mm, zrcala 251 x 172 mm. Ena roka (razen vstavkov in popravkov, ki so iz istega časa); precej je abreviativ.

Vezava iz 17./18. stoletja; rjavo usnje. Na okrepljenem hrbtu je z zlatimi kapitalkami napis SANCTI • IERONYMI • PRESBYTERI • EPISTOLAE • M.S. Spodaj je nalepka s staro inventarno številko *Rec. 3263*. Rokopis je močno obrezan, ima rdečo-črn obrizg. Snopiči so zaznamovani z rimskimi številkami. Veliko je glos, zlasti iz 14. stoletja, nekatere so povsem reflektivne, npr. fol. 80^r: *Rosa quod mortem mortuis suscitavit*. Več tovrstnih zaznamkov je okrašenih s preprostimi vinjetami (tri pike, vibast trak, valovnica s pikami itd.), pogosto so kot kazalke vrisane roke z iztegnjenim prstom, t.j. kot memo za pomembno mesto v besedilu.

Na fol. 153^v je vpis *AD HEDIBIAM* z isto roko kor v *Lab. 5*, fol. 1^r.

Na fol. 1^r je nekaj okornih risb (16. stoletje), kjer vidimo križanega (vendar brez križa) in poskus profilnega moškega portreta; ista roka je ob robu lista na fol. 70^r narisala sv. Hieronima v njegovi sobi. V obraznih potezah cerkvenega učitelja so ponovljene značilnosti profilne risbe s fol. 1^r. Pred mizo leži majhen lev (ki je najuspelejši detajl na risbi), na steni v ozadju je obešen kardinalski klobuk.

Na fol. 183^v je s pomočjo šestila narisani labirint. Ostal je nedokončan; v sredinskem polju je žig C.-kr. biblioteke z Dunaja.

Bibl.: Herman: *Verzeichnis*, p. 297. Kos — Stele: *Srednjeveški rokopisi*, p. 10. Unterkircher: *Inventar*, p. 22. Németh: *Provenienz*, p. 32. Lambert: *Hieronimiana*, Tome IV. I. B, p. 170 ter Tome I. A, p. 304.

*Cod. Vindob. 757*³⁷ je zbirka teoloških spisov, ki ima malo slikarskega okrasa, le dvanajst večjih v cinobru izpisanih inicial z rubrikatorjevim nitastim okrasom ter tri kolorirane iniciále. Risba sočnih, kratkih poganjkov, ki se po kratkih zacepih razdelijo v mesnate, trobljasto uvihnjene liste, nas opozarja, da gre za vitice, kjer je risba blizu (!) onim iz *Lab. 16*. Najboljša je inicialka na začetku besedila Ruperta iz Deutza (fol. 40^v); znotraj telesa črke Q rastejo vitice v vertikalni simetriji, na spodnjem delu je za kaudo upodobljen zmaj, kar je v stiških in tudi drugih cistercijskih rokopisih običajna rešitev, le da se ta pošast od drugih stiških precej razlikuje (sl. 19). Te tri okrasne iniciále je v pretanjeni risbi s cinobrom izdelala večša roka, nanos barve na vmesna polja pa je neroden. Za polnilo so izbrali svetlo, akvarelno prosojno kromoksidno barvo in svetlo oker, tako da je vtis lahen, zračen. — Če to vitičje glede poteze in barve primerjamo z razvojem brstov, kot ga lahko zasledujemo v drugih cistercijskih rokopisih, bi *Vindob. 757* postavili ob bok kodeksom, ki so nastajali v bavarskih in srednjerenskih skriptorijih okoli leta 1185. Tu pa se za trenutek ustavimo ob vprašanju, kaj pomenijo avtonomne risbe na fol. 11^r, 12^v, 13^r in 18^v: zaradi njih je spet na nov način prišla do izraza povezanost Stične z evropskimi deželami in hkrati s tem tudi mednarodnost cistercijske kulture. Gre za 20—25 mm visoke perorisbe trikrpih poganjkov, kjer se listi močno uvihujejo in so na dlanasti strani senčeni z gosto mrežo. Te risbe so osupljivo enake, zares identične z nekaterimi poganjki, ki so narisani v t.i. *Knjigi vzorcev iz Reina*. V tej sloviti zbirki je poleg vzorcev abeced, ornamentov za tlakovce, slikana okna itd. tudi več kot dvajset različnih brstov (na fol. 10^v in 11^r) in lepo število najrazličnejših živali. Franz Unterkircher je v spremni besedi k faksimilirani izdaji *Knjige vzorcev iz Reina*³⁸ zapisal, da se ornamentalni del tega izjemno zanimivega priročnika povsem ujema s cistercijskim slogom v vseh deželah od Anglije do Madžarske na prelomu 12. v 13. stoletje.

Če je v tradiciji slovenske umetnostne zgodovine veljalo, da je bil stiški samostan s skriptorijem vred odvisen od cistercijskega samostana v Reinu pri Gradcu, potem je primerjava teh brstov prag, kjer je treba to mnenje spremeniti. Logičen razmislek pove, da bi stiški rokopisi posnemali več elementov po

³⁷ Pergament; pisano enokolonsko, knjižna minuskula romansko-gotskega prehodnega tipa; 176 folijev, praviloma 31 vrst. Velikost folijev 294 x 183 mm, zrcala 219 x 137 mm. Verjetno delo ene roke v zadnjih desetletjih 12. stoletja, ki je od fol. 128 pisala manj skrbno; med fol. 130 in 140 so črke nekoliko manjše. Veliko je okrajšav, od fol. 150 je precej popravkov, več kot na začetnih straneh. Pisano je s tušem, ki je različno reagiral na redčenje in je zato pogosto srednjerjave barve (zato se lahko jasno razbere dnevne zapise; skriptor je v enem dnevu prepisal približno 16—18 folijev, in to pomeni, da je delal v poletnih mesecih, ko so dnevi dolgi).

Vežava iz 17./18. stoletja; rjavo usnje, na okrepljenem hrbtu je v drugem od šestih polj z zlatimi verzalkami napisano DE • AUGUSTINI • DE • AGONE • CHRISTIANO • M.S., spodaj je nalepka *Rec. 3260*, rokopis je močno obrezan in ima črno-rdeč obrizg.

Prvi folio je izrezan, kodeks obsega dela najpomembnejših cerkvenih avtorjev.

Fol. 1^r—13^r: spis sv. Avguščina o krščanskem boju.

Fol. 13^r—34^v: spis istega avtorja o meniškem delovanju.

Fol. 34^v—40^v: komentar na temo: »Kdor verjame v vse postave, namesto da bi verjel v cno, navsezadnje ne služi niti eni.«

Fol. 40^v—127^v: razlaga Ruperta iz Deutza o Visoki pesmi.

Fol. 128^r—147^r: samogovori Izidorja iz Seville.

Fol. 147^r—176^v: pojasnilo o sobratih nadškofa Anselba. To besedilo nima zaključka, ker so zadnji listi izrezani.

Bibl.: Hermann: *Verzeichniss*, p. 298. Unterkircher: *Inventar*, p. 25. Németh: *Provenienz*: p. 33. M. C. Diaz y Diaz: *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum*, Salamanca 1958, p. 105.

³⁸ *Reiner Musterbuch. Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Musterbuches aus Codex Vindobonensis 507 der Österreichischen Nationalbibliothek*. Kommentar: Franz Unterkircher, Graz 1979, p. 11.

Reinu, če bi nastali kot odmev na te liste z vzorci, pa se niti okrasne abecede niti živali ne ujemajo s stiškimi: reinske risbe kažejo prav pri brstnih poganjkih, živalih in abecedah, da so razvojno poznejši, da so čakali še dve ali tri desetletja razvoja. Franz Unterkircher in Eva Frodl-Kraft sta opozorila, da je cistercijske umetnike redovni predpis tesneje povezoval s knjižnim slikarstvom cistercijanov v Franciji kot z necistercijsko miniaturo v domači deželi, da je veljavne predloge posredoval po matičnem cistercijskem samostanu,³⁹ ki je bil — vsaj za Stično — približno tisoč kilometrov stran. Poganjki s teh avtonomnih risb se v bistvenih potezah ujemajo z nekaterimi brsti in listi iz drugih stiških rokopisov, s tistimi, kjer globino prevojev na mesnatih listih poudari gosta črtkana mreža ali vzorec »Argusovih oči« (npr. *Lab. 7, Vindob. 649 in 650*). Ta element senčenja, ki ga najdemo v *Knjigi vzorcev iz Reina*, ne pa v sočasnih rokopisih iz Srednje Evrope, se je pojavljal po l. 1175 v rokopisih iz mozanskih skriptorijev, tudi benediktinskih, ne le cistercijskih.⁴⁰ Mislim, da so v stiški samostan prihajali skriptorji in iluminatorji, ki so iz matičnih samostanov v Burgundiji in današnji Belgiji dobivali navodila in temeljne vzorce; te so poskušali zvesto posneti, vendar so tem predlogam dali nekaj svojih potez, ki se jim pozna bližina Hirsaua, Regensburga, Zwettla. Avtonomne risbe poganjkov v *Vindob. 757* — podprte s perorisbami iz Reina — nam govorijo o tem prenašanju in prenikanju vzgledov v novo okolje. Ker je *Knjiga vzorcev iz Reina* delo potujočega cistercijana, si smemo predstavljati, da ga je pot zanesla v Stično in potem, ko si je ogledal že izgotovljeni kodeks — očitno tedaj enega najnovejših v stiški knjižnici — iz katerega pa v svojo beležko ni mogel prerisati nobene nove ideje, je na dno strani narisal nekaj poganjkov — takih, kot jih je mogel pokazati redovnim bratom na Kranjskem. Ti brsti so edina resnična umetniška zveza med stiškimi rokopisi in beležnico, ki je po naključju ostala v Reinu.

*Cod. Vindob. 758*⁴¹ ima samo dve okrasni iniciali, vendar je vsako izdelal drug mojster. Kolorirano inicialo T na fol. 1^r je izrisal isti mojster kot ga po-

³⁹ Eva Frodl-Kraft, Das 'Flechtwerk' der frühen Zisterzienserfenster, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XX, 1965, p. 10.

⁴⁰ Lapière: *La lettre ornée*, cf. Bruselj, Bibl. Royale 9642—44; London, British Museum Add. 18032 itd.

⁴¹ Pergament; pisano enokolonsko, poznoromanska minuskula, črn tuš. Velikost folijev: 293 x 186 mm, zrcala: 208 x 136 mm, praviloma 31 vrst, vendar so pogosti pripisi in vstavki. Kvaternji so označeni z rimsko številko.

Vezava iz 17./18. stoletja; rjavo usnje — povsem enaka vezava kot pri *Vindob. 757* — z napisom v zlatih kapitalkah S • AMBROSY • HEXAMERON • M.S.; spodaj je nalepka *Rec. 3262*. Rokopis je močno obrezan in ima rdeče-črn obrizg.

Prvi list ni oštevilčen, na recto strani je povsem prazen, na verso strani je — v značilni menjavi črnih in rdečih črk napisano: *Incipit Exameron Tractatus Sancti Ambrosij, archiepiscopi De die primo Conditionis mundi*; kodeks obsega izključno dela sv. Ambroža.

Fol. 1^r—94^v: Sv. Ambrož: Heksameron.

Fol. 95^r—119^v: besedilo istega avtorja o paradizu.

Fol. 120^r—146^v: besedilo o Kajnu in Ablu.

Fol. 146^v—162^v: povzetki o paradizu in izviri in vodi in drevesu življenja, kot piše v Genezi.

Fol. 162^v—171^v: povzetki o Eksodusu.

Fol. 171^v—174^v: povzetki o Levitiku.

Fol. 174^v—177^v: povzetki o Knjigi števil.

Fol. 177^v—179^v: besedilo o drugem zakonu.

Fol. 180^v—181^v: o Jezusovi ladji.

Bibl.: Hermann: *Verzeichnis*, p. 298—300. Unterkircher: *Inventar*, p. 25. Otto Mazal: *Byzanz und das Abendland*, Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien, 1981 [r.k.], pp. 166—167.

Németh: *Provenienz*, p. 33.

znamo iz ljubljanskih rokopisov *Lab. 3* (P na fol. 2^v), *Lab. 8/III* (fol. 2^r in 118^r) ter *Lab. 14* (fol. 2^v). Kaže, da je ta risar puščal v kodeksih osamljene inisialne; zanj so značilni dolgi listi z jasno izrisanimi, vzporedno tekočimi žilami in trem zaobljenim zobcem na vrhu lista sledi še koničast zobček (sl. 20). — Njegova poteza se sklada z delom iluminatorja, ki je na fol. 180^r narisal inicialo P in vanjo postavil do pasu vidnega meniha (sl. 21). Vitka postava je v kuti, kapuca mu je zdrsnila na rame, s prstom pa opozarja na napisni trak, ki se v polkrogu boči nad glavo, vendar so napis z nožičem neznanokdaj ostrgali. Mislim, da tega portreta ni prispeval noben od risarjev doslej navedenih figuralnih upodobitev. Hermann je sicer zapisal, da je ta risba »slogovno popolnoma skladna z inicialno podobo na fol. 62^v v rokopisu 649, št. 190 (tega (= Hermannovega) seznama, kjer je upodobljen opat Folknand iz Stične; gre za inicialo, ki jo je očitno izrisala ista roka. Značilne so namreč vzporedne upognjene linije od nosnega korena do brade.«⁴² Res so vitice te inisialne skladne s tistimi, ki jih je v *Vindob. 650* narisal boljši iluminator, vendar je risba meniha bistveno drugačna od Folknandovega portreta in brki (to so namreč »vzporedne upognjene poteze«) se mi ne zdijo preveč odločilen detajl, če ni skladnosti nikjer drugje. Zdi se, da bo treba domovino tega obraznega tipa iskati v območju Srednjega in Spodnjega Porenja. — Seveda so v tem rokopisu tudi inisialne, narisane v cinobru; praviloma imajo telo razdeljeno v dva pramena in po sredini teče bel cikcakast trak. Vitice, ki se igrivo uvihujejo v vse smeri, pripadajo različnim okrasnim skupinam; povsem nenavadna pa je domislica, da se med metličastimi poganjki znajde tudi vršiček s popkom v obliki enakostraničnega trikotnika (fol. 51^v). To je geometrični detajl, ki sredi mehkih organskih form učinkuje nekoliko absurdno in je zato izjemno vpadljiv: to je posebnost, ki jo poznamo le pri dveh inisialah v *Lab. 13*, pa prav od nikjer drugje.

Rokopisi iz romanske Stične, ki so sedaj na Dunaju, so v pričujočem zapisu predstavljeni le z nekaj temeljnimi opozorili. Skušala sem zaznamovati predvsem slikarske prvine in nakazati druge, namreč paleografsko in kulturnozgodovinsko pomembne detajle, ki so jasen most med nekaterimi ljubljanskimi in nekaterimi dunajskimi kodeksi, skušala sem z zgoščenimi pripombami razjasniti, zakaj »da« in zakaj »ne«, ko ob rokopisih iz Stične omenjam Hirsau, Salzburg, Rein, Aldersbach, Zwettl itd.

Za dunajsko skupino sodim, da je nastala v vsaj treh časovno razmaknjenih valovih; prvi se še dotika Folknandovega časa, naslednja dva pa sovpadata z Aldeprandovim in Peronovim opatovanjem: zadnji rokopis v tej časovni pahljači se umešča v leta ok. 1185. Te letnice se delno, ne pa v celoti, ujemajo tudi z rokopisi, ki so sedaj hranjeni v Ljubljani.

Stiški rokopisi so nastali v času, ko je Evropa doživljala najintenzivnejši razvoj monastične kulture in so bile razdalje med samostanskimi središči majhne; hkrati pa je druga polovica 12. stoletja za cistercijsko umetnost čas prve klasike, ki jo zaznamujejo zelo jasna in povsod veljavna ikonografska in formalna pravila. Ti kodeksi so sijajni predstavniki romanske cistercijske iluminacije: v njih se zrcalijo estetska in oblikovna merila najkvalitetnejših skriptorijev iz širšega srednjeevropskega prostora. To pomeni, da so tudi razgledi stiških opatov bili vse prej kot horizonti cistercijskega samostana na robu Evrope: temelje svoje biblioteke so postavljali z naročili pri najplemenitejših iluminatorskih rokah tistih let.

⁴² Hermann: *Verzeichnis*, p. 300.

DIE ILLUMINIERTEN HANDSCHRIFTEN DES ROMANISCHEN STIČNA (SITTICIUM): DIE WIENER GRUPPE

Als der Zisterzienserkloster in Stična (Sitticum bzw. Sittich), unweit von Ljubljana, im Jahre 1784 aufgehoben wurde, ist ein Teil des Bibliothekschatzes in die damalige Lyzealbibliothek in Ljubljana, das andere aber in die Hofbibliothek in Wien gelangt. Aus dem 12. Jh. sind insgesamt 24 Handschriften erhalten, davon sind in Ljubljana siebzehn Codices und in Wien weitere sieben. Wenn man die beiden Gruppen vergleicht, so ist man sich im klaren darüber, dass die Codices eng verwandt sind, und es ist evident, dass man eine und dieselbe Hand sowohl in einigen Handschriften aus Ljubljanaer als auch aus Wiener Bibliothek findet. Die Handschriften der Wiener Gruppe stammen aus der Zeit zwischen 1155 und 1185, aus der Zeit der Äbte Folknand, Aldeprand und Pero.

Die schönsten Handschriften der Wiener Gruppe sind *Cod. Vindob. 649* und *650*. Für beide sind grosszügig geplante Architekturrahmen bezeichnend, die in sehr feinem Farbverhältnis (hellblau, hellgrün und oker) und in der Kombination von schlanken Säulchen und halbrunden Bögen ausgeführt sind (Abb. 9 und 12). Die Initialen sind die Arbeit zweier Illuminatoren: der erste hat meisterhaft die mehrfachen Kaskaden der spiralenförmigen Ranken, die die turmartigen Buchstaben umgeben (Abb. 10, 11, 13), geschaffen. Seine Ranken sind mit langlappigen Blättern besetzt, die aus kurzen Spalten wachsen; die Blätter sind auf der Innenseite mit einem Netz- und »Argusaugen«-Muster verziert. Eindeutig verwandte Zierinitialen sind auch im *Cod. Lab. 7* zu finden. Der *Cod. Vindob. 650* ist wegen seiner Figureninitialen (Abb. 15—17) berühmt. Die bekannteste ist die Intiale mit der Darstellung von Folknand. Diese und andere Figuren sind keineswegs eine glänzende Arbeit (viel bedeutender ist die Dedikationsinschrift, in der Folknands Name vorkommt), aber trotzdem sind diese Initialen bemerkenswert wegen ihrer Ausführung mit souveräner Linie und wegen ihrer Farbensättigkeit (mosgrün, dunkelblau, karminrot). Sehr interessant sind auch zwei autonome Zeichnungen: beim ersten »Portrait« des Schreibers war sein Name *Nicol(ai)* zu lesen (Cf. Anm. 28), über dem Kopf des zweiten Schreibers steht *(En)gilbertvs*. Die *(En)gilberts'sche* Federzeichnung ist mit einer Linienführung gekennzeichnet, die einige Reminiszenzen an die Hirsauer Schule erkennen lässt. — Die autonomen Zeichnungen sind ausserdem auch in *Vindob. 685* zu finden, wo einige Quaternione mit Darstellungen des Schreibers versehen sind; diese weisen dieselbe Hand wie die Zeichnungen in *Lab. 3* (Abb. 22, 23) auf. Auch hier ist eine Verwandtschaft mit dem Hirsauer Gesichtstypus zu spüren.

In den Initialen des *Vindob. 650* sind manche Tiere dargestellt; die Formgebung der Drachen (mit ornamentierten Korpus, die Ohren in Hörner modifiziert, die Beine mit betonten Knien und weichen Tatzen) erinnert stark an das Skriptorium von Weingarten und seine Stilstufe um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Eine Besonderheit in *Vindob. 650* ist die Intiale mit Fabelwesen (Abb. 14), die sich als starker Kontrast zur Stellung des hl. Bernard präsentiert.

Bei der monumental Initialen B (Abb. 18) aus *Vindob. 659* lassen die vegetabilen Formen ein anderes Ornamentengut spüren (Zwettl oder Aldersbach um das Ende des 12. Jahrhunderts.). — Als Anekdote, eine Erzählung für sich, ist die Anwesenheit einiger Knospen und Blätterzeichnungen einzuschätzen, die in *Vindob. 757* hier und da aufgezeichnet und die identisch mit einigen Zeichnungen aus dem sogenannten *Reiner Musterbuch* (*Vindob. 507*), fol. 10^v und 11, sind. Da diese Zeichnungen eine entwickeltere

STUDIJA O NEKIH SLEDEKIH DELAVNIČNE DONATA V LITANJSKI V PODOBNI PRI CELJU

Stufe als andere Initialen in dem Codex zeigen, ist anzunehmen, dass der Meister des *Reiner Musterbuchs* Stična um das Ende des 12. Jahrhunderts besucht hat.

Die Handschriften aus Stična sind auch mit mehreren Hunderten von Silhouetteninitialen verziert; diese einfacheren Initialen sind manchmal mit Rankenarabesken, mit Füllungen in frühen Formen der *Fleuromnée*, mit langen Ausläufern usw. bereichert. Sehr oft sind sie zweifarbig, in Rot und Schwarz (oder Blau) ausgeführt. Diese Initialen sind in kapitaler und unzialer Form — ab und zu auch als vergrößerte Minuskelform — zu finden. Alle Codices wurden beim neuen Einband (17./18. Jh.) stark beschnitten und leider sind manche Glossen, diese wertvollen Dokumenten, nur teilweise erhalten geblieben.

Die romanischen Handschriften aus Stična sind der spezifischen zisterziensischen Zeichnung und Ästhetik der Zierinitialen stark verpflichtet; sie weisen mehrere Meisterhände auf und stellen das Bestehen des Skriptoriums in Frage. Auf der anderen Seite sind sie aber fast ausnahmslos als Leistungen von hoher Qualität und mit betonter Farbenpracht eher mit der burgundischen oder mosanen Tradition in der Buchmalerei verbunden als mit zisterziensischen Handschriften im österreichischen und süddeutschen Raum.